

Sytuacja – tekst – rozumienie tekstu

EWA MICZKA
(Katowice)

Celem tego artykułu jest ukazanie roli sytuacji w procesie rozumienia tekstu pisanego. Określimy najpierw podstawowe w tej pracy pojęcia: **tekst, rozumienie tekstu oraz sytuacja**. Przedstawimy następnie badania nad procesem rozumienia tekstu (na przykładzie dwóch tekstów: poetyckiego i tzw. tekstu użytkowego) oraz omówimy wnioski wypływające z analizy porównawczej otrzymanych reprezentacji tekstowych.

1. Tekst

Tekst pojmowany jest nie tylko jako skończony zbiór wyrażeń językowych – zdań. Jest to taki zbiór zdań, na którym można wykonać co najmniej jedną z następujących operacji uznanych za wskaźniki tekstowości:

(1) ustalenie tematu globalnego tekstu, przy czym temat globalny jest rozumiany jako najwyższe piętro struktury tematycznej tekstu, nadrzędne wobec tematów grup zdaniowych i tematów zdań (Miczka 1993),

(2) ułożenie planu tekstu,

(3) streszczenie tekstu – jednym z wariantów streszczenia jest forma „krajowa”, w której zbiór wyrażeń zdaniowych, niezależnie od jego długości, jest zredukowany do jednego zdania,

(4) synteza dwóch lub więcej zbiorów wyrażeń zdaniowych usytuowanych w tej samej dziedzinie tematycznej.

W takiej koncepcji tekstu cechę „tekstowości” nadaje zbiorowi wyrażeń językowych czytelnik lub słuchacz, który w określonych warunkach podejmuje decyzję co do dopuszczalności lub niedopuszczalności wymienionych wyżej operacji.

Są one blokowane przez zbiory wyrażeń językowych, w których nie można rozpoznać związków semantycznych na poziomie ponadzdaniowym.

2. Lingwistyczne modele tekstu

Na czym polega rozumienie tak zdefiniowanego tekstu? Próby modelowania tekstu i dyskursu są liczne w lingwistyce współczesnej. W tradycji strukturalistycznej mieszczą się następujące modele:

1. Dystrybucyjny model Harrisa (Harris 1969), który opisuje strukturę tekstu jako zbiór klas ekwiwalencji.

2. Model funkcjonalny językoznawców czeskich opierający się na strukturze tematycznej (Danes 1974).

3. Koncepcja Greimasa, w której wyróżnia się dwa poziomy opisy: poziom manifestacji tekstowej organizowany przez model aktancyjny i poziom głęboki - immanentny organizowany przez izotopie dwojakiej natury: semantyczne i semio-logiczne (Greimas 1966).

Generatywna gałąź językoznawstwa jest bazą, czy też raczej jedną z baz, modelu struktur tekstowych zaproponowanego przez van Dijka (van Dijk 1984). Model ten wykracza poza poziom zdań i linearnych związków międzyzdaniowych, które stanowiły centrum zainteresowania modeli strukturalnych. Van Dijk wyróżnia dwa typy ponadzdaniowych struktur w tekście: makrostruktury i superstruktury. Makrostruktury to „*représentations de la signification et de la référence à un niveau plus global du discours*” (van Dijk 1984: 54). Natomiast superstruktury tekstowe rozumiane są jako zasady organizacji składniowej dyskursu. Ładunek treściowy zawarty w makrostrukturach jest organizowany przez jedną z trzech typów superstruktur: narracyjną, opisową bądź argumentacyjną.

Wśród modeli o dominancie pragmatycznej, należy wymienić koncepcję Mayenowej (Mayenowa 1987), która proponuje dialog jako podstawową strukturę dyskursu i koncepcję Ducrota, w której tekst jest pojmowany jako zbiór środków służących do realizacji jednej lub wielu strategii argumentacyjnych.

W każdym z wymienionych modeli zauważamy różne dominanty czy też priorytety w (re)konstruowaniu struktur tekstu. Jeżeli przyjmiemy, iż każda próba modelowania tekstu to zarazem próba opisu tego, jak odbiorca (w tym wypadku językoznawca) tekst rozumie, możemy spróbować przeformułować tę bardzo skrótową prezentację wyżej wymienionych modeli w terminach kognitywnych.

I tak, dla Harrisa zrozumieć tekst to odnaleźć powtarzające się i ekwiwalentne dystrybucje syntagm. Dla lingwistów czeskich zrozumieć tekst oznacza określić

jego strukturę tematyczną tzn. przede wszystkim określić temat każdego zdania, w niektórych pracach (Červenka 1974) proponuje się również ustalenie hipertematu tekstu. Analizy te pomijają część tematyczną struktury tekstu i procedury prowadzące (w tej perspektywie) od opisu analitycznego (wyodrębnienie części tematycznej każdego zdania) do opisu globalnego (hipertemat tekstu). Są one jednak bogatsze niż prosty schemat dystrybucyjny zaproponowany przez Harrisa. W artykule *O tematycznym następstwie*, Červenka przedstawia następujące relacje, które mogą stać się podstawą tematycznego następstwa: to już nie tylko identyczność referencji, ale również relacje między klasą a jej elementem, między elementami tej samej klasy, między zjawiskiem a jego częścią lub aspektem, między częściami tego samego zjawiska, relacja przyczynowo-skutkowa, przyległość w czasie i przestrzeni zdarzeń, stanów i procesów, relacja *signans – signatum*.

W modelu dyskursu narracyjnego Greimasa zrozumieć to, na poziomie manifestacji tekstowej, rozpisać role dyskursywne i ująć je w jeden ze schematów proponowanych przez kombinatorykę aktantów. Natomiast na poziomie głębokim – immanentnym, zrozumieć dyskurs to znaczy odkryć i zrekonstruować rządzące nim izotopie: semantyczne i semiologiczne.

W modelu van Dijka proces rozumienia jest wieloetapowy (modularny). Po pierwsze, należy odtworzyć eksplicytną bazę tekstu, czyli uzupełnić wszystkie luki semantyczne charakterystyczne dla realizowanych w określonej sytuacji dyskursów, luki, które są nie do przyjęcia w dalszym procesie analitycznej „obróbki” tekstu. Etap drugi to wyłowienie makropropozycji za pomocą reguł uogólnienia, skreślenia, integracji i konstrukcji. I wreszcie etap trzeci, podczas którego wyłoniłone wcześniej makrostruktury semantyczne są organizowane „składniowo” przez jedną z superstruktur: narracyjną, opisową czy też argumentacyjną.

W modelach o dominancie pragmatycznej zrozumieć tekst to najczęściej odszyfrować implicytne znaczenia nadawcy, odkryć ich strukturę i cel.

3. Rozumienie tekstu jako tworzenie jego reprezentacji

W niniejszej pracy opieramy się na hipotezie, iż aby zrozumieć tekst, odbiorca musi podjąć decyzje poznawcze w czterech dziedzinach: tematycznej, funkcjonalnej, ontologicznej i aksjologicznej. I często są to decyzje równoczesne. Odbiorca tworzy reprezentację tekstu składającą się z dwóch części. Pierwsza część to zbiór odpowiedzi na pytania generowane przez cztery dziedziny reprezentacji uznane za obligatoryjne: tematyczną, funkcjonalną, aksjologiczną i ontologiczną. Druga to

zbiór procedur stosowanych w każdej z dziedzin, procedur, które umożliwiają decyzje interpretacyjne odbiorcy.

Dziedzina tematyczna obejmuje wybór obiektów, którym zostanie przypisany status tematów (tematu tekstu, tematów grup zdaniowych i tematów zdań, oraz tego, co o każdym z nich zostanie powiedziane, czyli zbiorów rematów podporządkowanych tematom na każdym poziomie struktury tekstu. Inaczej mówiąc, dziedzina tematyczna generuje następujące pytania:

a) o czym tekst mówi, czyli jaki jest jego temat globalny?

b) jakie części można wyróżnić w tekście; czyli jakie ponadzdaniowe składowe postrzega się w tekście i jakie są ich tematy (określane jako tematy grup zdaniowych)?

c) jakie relacje zachodzą między tematem globalnym a tematami cząstkowymi?

d) co zostało powiedziane o obiektach wybranych na temat globalny i tematy cząstkowe, z jakich cech i relacji są więc zbudowane wiązki reumatyczne przyporządkowane tym tematom i w jaki sposób są one uporządkowane (na osi czasu, w przestrzeni, według jakiegoś systemu wartości, jako typowe następstwo zdarzeń, stanów bądź procesów)?

W następnej dziedzinie reprezentacji tekstu – **funkcjonalnej** – zawarte są związki między nadawcą, odbiorcą, celem tekstu i jego typem funkcjonalnym. Generuje ona następujące pytania:

– do kogo tekst jest zaadresowany, tzn. jak autor konstruuje potencjalnego odbiorcę?

– kto wypowiada się poprzez tekst, jak jego obecność zaznacza się w tekście, jaki jest dystans między autorem a projektowanym odbiorcą?

– jaki jest cel tekstu, czyli jaką reakcję odbiorcy zakłada (inaczej mówiąc jakich instrukcji dostarcza tekst odnośnie przewidywanych czy też pożądaných reakcji, zachowań, postaw odbiorcy możemy mieć do czynienia z różnymi zbiorami tych instrukcji wyrażonymi w różny sposób, np. w instrukcji przeciwpożarowej, regulaminie studiów, liście polecającym, reklamie, utworze poetyckim czy w wywiadzie z politykiem)?

– czy tekst został użyty (zdaniem odbiorcy tworzącego reprezentację tekstu) zgodnie z jego pierwotnym przeznaczeniem, czy też analizowane użycie odbiega od pierwotnie zaplanowanego przez autora, np. tekst poetycki w reklamie, bajka dziecięca w felietonie prasowym itp?

– jaki typ struktur funkcjonalnych jest realizowany w tekście (w przypadku współistnienia kilku typów struktur funkcjonalnych – argumentacyjnych, narracyjnych, opisowych – która z nich zajmuje pozycję dominującą)?

Dziedzina ontologiczna wyznacza stosunek tekstu do rzeczywistości, którą czytelnik uznaje za typową, standardową. Generuje ona następujące pytania: – czy opisane w tekście zdarzenia, stany, procesy są usytuowane w obrębie tej standardowej rzeczywistości? (Jeżeli tak, to czy tekst daje sprawozdanie z jakiegoś fragmentu rzeczywistości wiernie tzn. zgodnie z wiedzą i dobrą wolą autora? Tak jak to czynią, lub też tak, jak zakładamy że czynią autorzy haseł w encyklopedii, instrukcji obsługi jakiegoś urządzenia, podręczników szkolnych i przynajmniej w teorii informacji prasowych. Lub chodzi może o świadome i celowe przekształcenie fragmentu rzeczywistości opisywanej przez tekst, o uwypuklenie pewnych jej cech i pominięcie innych np. w reklamie, horoskopie, życiorysie, recenzji, dyskursie politycznym?)

– jeżeli natomiast tekst przekracza granice standardowej rzeczywistości, to jaki status ontologiczny odbiorca skłonny jest przyznać obiektom oraz przypisywanym im cechom i relacjom? (Czy jest to świat jednorodny – konsekwentnie baśniowy, fantastyczny, oniryczny? Czy też jest to świat hybrydowy, taki który łączy dwa lub więcej typów światów kreowanych przez teksty?)

Dziedzina ostatnia reprezentacji tekstu – aksjologiczna – dotyczy wartości przypisywanych wybranym obiektom w tekście. Chodzi tu o usytuowanie cech i relacji (przenoszonych w większości przypadków przez wiązki rematyczne) w systemie wartości, na którym tekst się opiera. Dziedzina ta generuje pytania o to, jakie zdarzenia, stany, procesy, osoby, rzeczy (bądź ich zbiory), miejsce, czas są oceniane pozytywnie, negatywnie lub nie podlegają wartościowaniu. Czy jest to wartościowanie dynamiczne czy statyczne? Jeżeli wartościowanie tego samego obiektu tematycznego w tekście podlega zmianom, to na czym one polegają? Dziedzina ta przecina dziedzinę tematyczną w tym sensie, iż wartościowanie może być obecne w obu częściach struktury tematyczno-rematycznej oraz jest ściśle związana z dziedzinami funkcjonalną i ontologiczną.

Na czym polega jej związek ze statusem ontologicznym universum tekstu? Należy odnotować dwa przypadki. Po pierwsze teksty, które wiernie odzwierciedlają standardową rzeczywistość lub też przekształcając ją korzystają jednak z jej praw. Można przypuszczać, iż przypisywanie kwalifikacji pozytywnych czy negatywnych będzie opierać się na funkcjonujących w tej rzeczywistości stereotypach (rozumianych jako powszechnie akceptowane w danej społeczności predykcje wartościujące dane objekty). Natomiast teksty tworzące nowe światy są przypadkiem bardziej złożonym. Mogą bowiem przejąć standardowy zestaw predykcji wartościujących (np. utwory, które mają za zadanie między innymi ułatwić socjalizację młodego pokolenia - bajki i baśnie) lub też wytworzyć własny zestaw

predykcji wartościujących, np. antyutopia Zajdla *Limes inferior*. Teksty te mogą wreszcie łączyć różne systemy wartości kontrastując np. konwencjonalny dla czytelnika system wartości z systemem specyficznym tekstowym.

Podsumowując tę część naszych rozważań, możemy stwierdzić, iż pełne rozumienie tekstu będzie obejmowało odpowiedzi na wszystkie pytania generowane przez cztery obligatoryjne dziedziny reprezentacji tekstu tematyczną, funkcjonalną, ontologiczną i aksjologiczną. Jakie są możliwe kryteria oceny reprezentacji? Można ją oceniać pod względem kompletności – jako pełną / niepełną, pod względem spójności tworzących ją odpowiedzi – jako sprzeczną / niesprzeczną. Można zastosować kryterium operacyjne stawiając pytanie czy dana reprezentacja jest podsatwą do zachowań, reakcji, postaw zaplanowanych przez autora tekstu?

Przejdźmy teraz do drugiej części reprezentacji tekstu, czyli do zbioru procedur umożliwiających decyzje interpretacyjne odbiorcy. Należy zauważyć, iż istnieją procedury interpretacyjne ogólne - takie, które są stosowane w kilku dziedzinach reprezentacji oraz procedury szczegółowe czyli typowe dla jednej tylko dziedziny. Przykładem procedury ogólnej niech będzie następujący zestaw: (1) pierwszy ogląd tekstu w danej sytuacji, (2) hipoteza globalna (o statusie wstępnym) dotycząca: – w dziedzinie tematycznej – tematu globalnego tekstu, – w dziedzinie ontologicznej – przewidywanego typu świata kreowanego / odzwierciedlanego w tekście, – w dziedzinie funkcjonalnej – prawdopodobnej funkcji tekstu, (3) porównanie tej pierwszej, bardzo ograniczonej, szkicowej wersji reprezentacji tekstu z „szablonami” poznawczymi odbiorcy, dotyczącymi znanych mu tekstów – ich typów.

Przykładem procedury szczegółowej jest w obrębie dziedziny tematycznej przeszukiwanie tekstu i porównywanie obiektów uznanych za tematy zdań po to by odkryć tematy o tej samej referencji i uformować z nich ponadzdaniowe struktury tematyczne składające się z tematu globalnego i tematów grup zdaniowych. Rezultat procedury szczegółowej może być zgodny z wyjściową hipotezą o charakterze globalnym bądź też może doprowadzić do jej odrzucenia lub częściowego przeformułowania.

4. Sytuacja wypowiedzi tekstu pisanego

Jaka jest rola sytuacji w tworzeniu reprezentacji tekstu, czyli w szukaniu i znajdowaniu odpowiedzi na pytania generowane przez omówione dziedziny reprezentacji tekstu? Sytuacja wypowiedzi jest to pojęcie zazwyczaj odnoszone do przekazu ustnego. Jest charakteryzowane, zgodnie z klasycznym już schematem

Jakobsona, przez cechy uczestników (nadawcy i odbiorcy), relacje między nimi, czas i miejsce oraz dominującą funkcją przekazu. Sytuacja wypowiedzi jest traktowana więc jako względnie stały zbiór zhierarchizowanych składników. Służą one do usuwania dwuznaczności w dyskursie (przy nadwyżce możliwych znaczeń), do uzupełniania luk (przy stwierdzonym niedoborze informacji *explicite*) lub wreszcie umożliwiają standardową lekturę tych dyskursów, które bez interwencji czynników sytuacyjnych zostałyby uznane za anomalie.

Co oznaczać będzie sytuacja wypowiedzi w wypadku tekstu pisanego? Niewątpliwie inne parametry będą tutaj istotne. Sytuacja wypowiedzi to w tym przypadku sytuacja, w której odbiorca postrzega tekst pisany. Oznacza to eliminację fizycznej obecności nadawcy, przeformułowanie pojęć czasu i miejsca przekazu. Często, zamiast pojęcia sytuacja wypowiedzi używa się w odniesieniu do tekstu pisanego terminu kontekst. Nie jest to jednak, jak zauważa Kleiber (1994), termin jednoznaczny. Oznacza zarazem miejsce, z którego pochodzą informacje wykorzystywane do interpretacji jak i same te informacje. Aby uniknąć tej niejednoznaczności, będziemy konsekwentnie rozróżniać źródło informacji kontekstualnych i informacje, które z niego pochodzą. Źródło informacji kontekstualnych tworzą: sytuacja wypowiedzi, otoczenie językowe oraz wiedza o świecie odbiorcy. Najważniejsze ogniwa tak rozumianej sytuacji wypowiedzi to po pierwsze miejsce publikacji czyli lokalizacja tekstu np. w gazecie (w jakiejś rubryce tej gazety – poświęconej polityce, gospodarce, sportowi, rozrywce, nekrologom, ogłoszeniom itp.), w tomie wierszy, wspomnień, akt urzędowych, na plakacie (wyborczym, reklamowym), na tablicy ogłoszeń, na stronie notosu, dziennika, pamiętnika itp. Lokalizacja tekstu, którą przyjmujemy jako coś tak oczywistego, iż przeważnie nie zdajemy sobie z niej sprawy, pozwala wyciągnąć, a właściwie wymusza, wnioski dotyczące wstępnej kategoryzacji funkcjonalnej tekstu, statusu autora (czy jest to przekaz instytucjonalny, czy też indywidualny), typu zaprojektowanego przez autora. Drugim istotnym elementem sytuacji wypowiedzi jest aspekt wizualny tekstu, jego układ graficzny oraz towarzyszący materiał ilustracyjny. Tak rozumiana sytuacja wypowiedzi obejmuje więc w niektórych przypadkach bezpośrednio otoczenie językowe tekstu np. usytuowanie tekstu prasowego na stronie gazety wraz z innymi tekstami, notuje jednak tylko jego obecność bez wgłębiania się w jego analizę.

Jaka jest rola sytuacji wypowiedzi widzianej jako jedno z trzech źródeł informacji kontekstualnych? Jeżeli przyjmiemy scharakteryzowaną wyżej koncepcję roli sytuacji wypowiedzi, określoną przez Kleibera (op.cit.) jako standardową, to będziemy przywoływać sytuacją wypowiedzi tylko wtedy, gdy zawiedzie interpretacja oparta jedynie na kodowym znaczeniu leksemów tworzących zbiór uznany

przez interpretatora za tekst. W podejściu nazwanym przez wspomnianego autora niestandardowym lub kognitywnym przyjmuje się, iż nie istnieje interpretacja, która nie odwołuje się do kontekstu (jednego z trzech źródeł informacji kontekstualnych). Istnieje tylko problem uświadomienia sobie tego procesu przez interpretatora. Co do wpływu kontekstu na interpretację, kontekst, a w nim sytuacja wypowiedzi, nie jest już rozumiany jako względnie stały zbiór zhierarchizowanych i wyspecjalizowanych elementów, lecz jako pewien obszar możliwości zmieniający się w zależności od tekstu, jego odbiorcy i swoistej interakcji między nimi. Mówiąc o interpretacji zdania, Kleiber stwierdza, iż znaczenie zdania, które rozumie nie jako znaczenie kodowe, lecz inferencyjne, selekcjonuje niektóre tylko elementy kontekstualne a pomija inne – a więc tworzy kontekst niezbędny do interpretacji. Zakładamy podobną procedurę w wypadku tekstów zanurzonych zawsze w jakiejś sytuacji.

O ile pierwsza teza – iż każda interpretacja (świadomie bądź nieświadomie) odwołuje się do jakiegoś źródła informacji kontekstualnych – wydaje się oczywista w świetle badań nad procesami rozumienia tekstu i dyskursu (rachunki inferencyjne Grice'a, Searla, Wilsona & Sperbera, Ducrota, Anscombra), o tyle teza druga – o kontekście kształtowanym przez tekst – może budzić pewne zastrzeżenia. Mamy bowiem z jednej strony powstającą dopiero interpretacją tekstu, a z drugiej powstający (bo kształtowany przez tekst, a raczej jego indywidualną percepcją) kontekst. A przecież to do kontekstu, zgodnie z tezą pierwszą, ma odwoływać się interpretacja.

Powstaje pytanie, czy istnieje sprzeczność między tymi dwoma postulatami? Otóż nie, pod warunkiem że rozdzieli się pojęcia źródła, które jest daną z góry wartością stałą i pojęcie informacji kontekstualnych pochodzących z tego źródła. To wybór informacji kontekstualnych, a nie same źródło, podlegać będzie zmianom. W przypadku tekstu pisanego źródłem informacji kontekstualnych jest zdefiniowana już sytuacja wypowiedzi (zawierająca pewne elementy otoczenia językowego) i oczywiście wiedza odbiorcy. Jednakże w naszych rozważaniach ograniczamy się do badania roli sytuacji wypowiedzi, przymując względnie podobną wiedzę badanych.

Zakładamy więc, iż każda interpretacja tekstu pisanego zależy od jego lokalizacji i aspektu wizualnego. Sprzężenie tekst – odbiorca sprawia, iż tylko niektóre z informacji kontekstualnych są wybierane.

Chcemy zbadać, jaka jest rola sytuacji wypowiedzi w tworzeniu reprezentacji tekstu. Czy wszystkie dziedziny reprezentacji są wrażliwe na wpływ informacji kontekstualnych, a jeżeli tak, to czy w równym stopniu? Czy rzeczywiście wybór

informacji kontekstualnych zależy od trzech zaproponowanych przez Kleibera kryteriów: dostępności, istotności i odpowiedniości? A zwłaszcza jakie są ewentualne zależności między tymi kryteriami? Które z nich jest kryterium dominującym, stosowanym jako pierwsze w wyborze informacji kontekstualnych?

5. Tekst a źródło informacji kontekstualnych

Aby odpowiedzieć na te pytania, można skonstruować serię sytuacji eksperymentalnych, dzielących się na dwie grupy.

Pierwsza sytuacja eksperymentalna polega na wyborze jednego tekstu i „zarnurzeniu” go w różnych źródłach. Należy tu rozróżnić, po pierwsze, pierwotne źródło tekstu i źródło przekształcone, czyli takie, w którym następujące elementy: A – lokalizacja tekstu, B – jego układ graficzny, C – materiał ilustracyjny i D – ewentualne otoczenie językowe są przekształcone w taki sposób, aby A', B', C' i D' stały się hipotetyczną podstawą do innych niż w pierwotnej wersji wniosków. Hipoteza wyjściowa byłaby następująca: reprezentacja tekstu zmieni się w zależności od źródła oryginalnego lub przekształconego, w którym przedstawiono tekst.

Druga sytuacja eksperymentalna to właściwie odwrócenie sytuacji pierwszej. Punktem wyjścia staje się tu pewne określone źródło, w którym umieszczane są różne teksty, w tym i tekst oryginalnie z tym źródłem związany. Hipoteza: różne teksty będą selekcjonować różne informacje kontekstualne z tego samego źródła.

Wybraliśmy pierwszy typ sytuacji eksperymentalnej, jako iż chodzi nam o zbadanie ewentualnych różnic w reprezentacjach uzyskiwanych dla tego samego (językowo) tekstu. Postawiliśmy następujące pytania szczegółowe. Czy po opisanych wyżej zmianach w źródle informacji kontekstualnych zmieni się identyfikacja tematu tekstu? Czy odbiorcy zrekonstruują inaczej system wartości tego tekstu, tzn. czy inne wartości zostaną przypisane obiektom wybranym jako tematy? Czy zmieni się charakterystyka funkcjonalna tekstu?

Wybraliśmy teksty, które reprezentują różny stosunek do rzeczywistości standardowej. Tekst pierwszy tworzy nowy rodzaj rzeczywistości. Jest to haiku:

W tym świecie
nawet motyle
Muszą zarobić na utrzymanie.

Issa, (przekład z angielskiego Cz. Miłosz)

Drugi tekst sytuuje się w obrębie rzeczywistości standardowej i stosuje się do jej praw nawet wtedy, gdy ją przekształca. Chodzi tu o tekst horoskopu:

28 maja, niedziela

Czemu tak poważnie traktujesz wszystkie kierowane pod Twoim adresem uwagi? Jeśli nie zachowasz dystansu i pewnej dozy poczucia humoru, możesz stać się naprawdę trudny do zniesienia. Czy czasem nie szukasz dziury w całym?

Każdy tekst został przedstawiony jednorodnej pod względem wieku i wykształcenia grupie 45 osób. I każdy został podany w trzech wersjach. I tak tekst haiku został poddany interpretacji w trzech źródłach informacji kontekstualnych. Po pierwsze, w źródle oryginalnym to znaczy na stronie z innymi tekstami tego typu, z oryginalną ilustracją, z podaną informacją na temat autora, tłumacza i tytułu zbioru. Wersja druga polegała na tym, iż tekst został „wmontowany” w reklamę. Była to reklama komputerów firmy Optimus, w której jednym z elementów graficznych był motyl. I wersja trzecia, w której tekst uzupełniono ilustracją tym razem pochodzącą z książeczki dla dzieci i przedstawiającą ucłowieczone motyle.

Tekst horoskopu, oprócz źródła oryginalnego (strona, na której znajdowały się podobne teksty na inne dni miesiąca oraz informacja o stronie tytułowej zbioru zatytułowanego *Lew maj - czerwiec 1995. Horoskop i Ty na każdy dzień* został przedstawiony w dwóch wersjach przekształconych. Podobnie jak haiku, horoskop został wmontowany w reklamę. Była to tym razem reklama papierosów West z towarzyszącym sloganem „West przerwa w codzienności”. W wersji ostatniej, horoskop został uzupełniony ilustracją zaczerpniętą z tej samej książeczki dla dzieci jaka była użyta w przypadku haiku.

W przeprowadzonej ankiecie znajdowały się cztery grupy zadań. Grupa pierwsza dotyczyła dziedziny tematycznej, grupa druga odnosiła się do wartościowań wybieranych przez odbiorców i przypisywanym tematom, grupa trzecia związana była z funkcjonalną charakterystyką tekstu. Natomiast grupa czwarta dotyczyła wniosków jakie, zdaniem odbiorcy, można wyciągnąć z tekstu osadzonego w danym źródle. Była to niejako kontrolna grupa zadań ponieważ założono korelację między określonymi wyborami, zwłaszcza w dziedzinach tematycznej i funkcjonalnej, a wyborem jednej z np. czterech zaproponowanych konkluzji. W grupie pierwszej znajdowało się zadanie dotyczące tematu globalnego tekstu. Było to zadanie typu „wybierz właściwy twoim zdaniem tytuł”, przy czym narzucono wybór z kilku podanych możliwości. W grupie drugiej zaproponowano zadania wyboru predykcji wartościujących dla kilku obiektów – potencjalnie tematycznych w danym tekście. I tak, w przypadku haiku poproszono o wybór kwalifikacji

dla następujących obiektów: motyle, ten świat, praca. W przypadku horoskopu były to cechy i stany: chodziło tu o poczucie humoru i stosunek do opinii otoczenia. W grupie trzeciej chodziło o podjęcie decyzji dotyczących adresata, dla którego tekst został napisany (wiek, wykształcenie) i ogólnej kategoryzacji funkcjonalnej tekstu (tekst poetycki, reklama bądź jej część, bajka, przysłowie itp.).

6. Wnioski

Wyniki ankiety zostały ocenione ze względu na dwa kryteria. Pierwsze dotyczyło ogólnych mechanizmów wyboru informacji kontekstualnych. Otóż z trzech zaproponowanych przez Kleibera kryteriów, tj. dostępności, istotności i odpowiedniości, kryterium decydującym o włączeniu do interpretacji lub o odrzuceniu pewnych informacji kontekstualnych okazało się kryterium odpowiedniości. Dowodzą tego wyniki interpretacji obu tekstów w przypadku, gdy zostały one zanurzone w potencjalnie „infantyliżującym” źródle, a więc uzupełnione o ilustracje z książeczki dla dzieci. W obu przypadkach badani tworzyli reprezentacje tekstowe, konsekwentnie eliminując te informacje kontekstualne, które uznali za nieodpowiednie dla danego tekstu. Zdecydowali, iż są to teksty dla odbiorców dorosłych i w dalszych pytaniach, konsekwentnie wybierali typy tekstu nielimitowane wiekiem odbiorców. Odrzucali więc sugerowane w zbiorze możliwych odpowiedzi „infantyliżujące” wzorce tytułów tekstu i wniosków. Oznacza to, iż istnieje granica efektywnych przekształceń oryginalnego źródła informacji kontekstualnych. Mówiąc o przekształceniach efektywnych, mamy na myśli przekształcenia, które zostaną wzięte pod uwagę przy tworzeniu reprezentacji tekstu.

W przypadku badanych tekstów sygnałem niedostosowania otoczenia do tekstu być rozziew między rodzajem odbiorcy generowanym przez źródło a tym, który być implikowany przez materiał językowy tekstu. Wobec rodzących się wątpliwości (swoistej dezorientacji poznawczej), odbiorcy wybrali samoograniczenie się do owego materiału językowego, zachowując się przy odpowiedziach na niektóre pytania z dziedziny tematycznej i funkcjonalnej jak gdyby te informacje kontekstualne nie istniały. Nie oznacza to odrzucenia wszystkich informacji kontekstualnych uzyskanych w danym źródle. Dotyczy to tylko tych informacji, które nie przystawały do oceny materiału językowego tekstu.

Gdy nie istnieje blokada przepływu informacji kontekstualnych, wyniki ankiety ocenione zostały według kryterium odstępstwa od interpretacji wyjściowej - takiej, jaką otrzymano dla tekstu w źródle oryginalnym. Zmiany w kształtowaniu reprezentacji tekstu są następujące. Testując dziedziną tematyczną reprezentacji tekstu,

zadano pytanie o tytuł utworu proponując wybór jednej z trzech wersji: od tytułu ogólnego do tytułów ściśle związanych z przekształconą lokalizacją tekstu. Wbrew wyjściowej hipotezie o stosunkowej odporności dziedziny tematycznej reprezentacji tekstu okazało się, iż mimo niezmienionego tekstu badani starali się dopasować swoją decyzją „o czym tekst jest” do jego otoczenia. I tak, tematem miniatury poetyckiej wmontowanej w kontekst reklamowy stała się praca motyli na rzecz reklamowanej firmy („Nawet motyle pracują dla Optimusa”). W przypadku horoskopu temat wyjściowy tzn. dzień – odcinek czasu, został zastąpiony przez następujące tematy narzucone przez źródło: dla tekstu uzupełnionego o ilustrację zaczerpniętą z wydawnictwa dziecięcego tematem stała się postać z tej ilustracji, dla tekstu zanurzonego w reklamie zachwalany przez nią produkt.

Zjawisko to można określić jako zawężenie tematu tekstu, jako przejęcie od tematu ogólnego, akceptowanego dla tekstu w wersji oryginalnej (np. „Ten świat” jako temat wybierany dla haiku w oryginalnym źródle) do tematu szczegółowego, który przejmując elementy przekształconego otoczenia graficznego i językowego tekstu. Dzieje się tak pod warunkiem, iż nie zajdzie opisana wyżej blokada informacji kontekstualnych.

W dziedzinie funkcjonalnej poproszono badanych o wybór spośród kilku możliwości przewidywanego adresata ze względu na jego wiek i wykształcenie (dzieci, młodzież, dorośli, dorośli wykształceni, tekst dla wszystkich). Badani mieli też podjąć decyzję dotyczącą typu tekstu (reklama, bajka, przysłowie, tekst poetycki, przepowiednia) oraz najbardziej prawdopodobnej konkluzji – ze zbioru podanych możliwości. W przypadku konfliktu informacji kontekstualnych i tekstowych dotyczących zakładanych odbiorców tekstu, interpretacje obu tekstów (haiku i horoskopu), dowodzą dominacji informacji tekstowych. Nawet wyraźnie infantylicyzujące źródło nie skłoniło badanych do wskazania dzieci jako potencjalnych adresatów żadnego z tekstów. Natomiast w przypadku określania typu tekstu zanotować należy dwa rodzaje decyzji. Po pierwsze, opisane już konsekwentne odrzucenie informacji kontekstualnych uznanych za nieodpowiednie. Po drugie, utworzenie reprezentacji hybrydowej. Polega to na tym, iż badani starali się połączyć konfliktowe informacje z tekstu i jego źródła, opisując np. horoskop uzupełniony ilustracją z książki dla dzieci jako „bajką dla dorosłych”.

Dziedziną najbardziej odporną na manipulacje kontekstowe okazała się dziedzina aksjologiczna. W obu tekstach wybrano pewne obiekty (dla haiku były to motyl, ten świat, praca, dla horoskopu odpowiednio poczucie humoru i stosunek do opinii otoczenia) i poproszono badanych o wybór przypisywanych im w tekście wartości. Na tym etapie badań nie można zauważyć korelacji między typem źródła, w którym

zanurzony jest tekst, a wyborem wartości. Jedną z przyczyn tego negatywnego wyniku jest być może efekt swoistego przeniesienia. Polegałby on na tym, iż badani ujawniają swoje poglądy na motyle, ten świat, pracę, poczucie humoru itd. zamiast wyciągnąć wnioski na ten temat z przedstawionego materiału (tekstu zanurzonego w określonym źródle informacji kontekstualnych).

Podsumowując możemy stwierdzić, iż pierwsza decyzja interpretacyjna związana z sytuacją wypowiedzi nie dotyczy tego, jakie informacje kontekstualne należy wybrać, lecz tego, czy źródło, w którym tekst jest usytuowany, jest całkowicie, częściowo czy też nie jest „godne zaufania”. Ocena odpowiedniości informacji kontekstualnych jest ponawiana przy każdej decyzji interpretacyjnej w dziedzinach, tematycznej i funkcjonalnej. Przy czym nawet jeżeli źródło zostanie globalnie ocenione jako wątpliwe, są dokonywane próby włączenia chociaż części informacji kontekstualnych do reprezentacji, co dowodzi silnych związków między czynnikami kontekstualnymi a rozumieniem tekstu.

Literatura

- Ajdukiewicz K., 1965, *Logika pragmatyczna*, Warszawa: PWN.
- Bartmiński J., 1985, *Stereotyp jako przedmiot lingwistyki (I)*. – *Z problemów frazeologii polskiej i słowiańskiej*, vol. 3, red. M. Basaj, D. Rytel, Wrocław: Ossolineum, 25-54.
- Benveniste E., 1970, *L'appareil formel de l'énonciation*, „Langages” 17, 33-11.
- Červenka M., 1974, *O tematycznym następstwie*. – *Tekst i język. Problemy semantyczne*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław: Ossolineum, 85-97.
- Charolles M., 1978, *Introduction aux problèmes de la cohérence des textes*, „Langue Française” 38, 7-41.
- Charolles M., 1989, *Coherence as a Principle in the Regulation of Discourse Production. – Connexity and Coherence. Analysis of Text and Discourse*, red. W. Heydrich et alli, Berlin-New York: Walter de Gruyter, 5-15.
- Courtès J., 1976, *Introduction à la sémiotique narrative et discursive. Méthodologie et application*, Paris: Hachette.
- Danks J.H. & Kittman M.P., 1986, *Konstruowanie spójnych reprezentacji z niespójnych tekstów*. – *Wiedza a język*, vol. 1, red. I. Kurcz et alli, 297-312.
- Danes F., 1974, *Semantyczna i tematyczna struktura zdania i tekstu*. – *Tekst i język. Problemy semantyczne*, red. M.R. Mayenowa, Wrocław: Ossolineum, 23-40.
- Dijk T.A., 1984, *Macrostructures sémantiques et cadres de connaissances dans la compréhension du discours*. – *Il était une fois... Compréhension et souvenir de récits*, red. G. Denhifre, Lille: Presses Universitaires de Lille, 49-84.
- Dobrzyńska T., 1993, *Tekst. Próba syntezy*, Warszawa: IBL.

- Durot O., 1980, *Les échelles argumentatives*, Paris: Minuit.
- Dressler W., 1990, *The Cognitive Perspective of „Naturalist” Linguistics Models*, „Cognitive Linguistics” 1, 75-98.
- Greimas A.-J., 1966, *Sémantique structurale. Recherche et méthode*, Paris: Hachette.
- Harris Z.S., 1969, *Analyse du discours*, „Langages” 13, 8-45.
- Kerbrat-Orecchioni K., 1980, *L'énonciation de la subjectivité dans le langage*, Paris: Armand Colin.
- Kleiber G., 1994, *Contexte, interprétation et mémoire: approche standard vs cognitive*, „Langue Française” 103, 9-22.
- Klemensiewicz Z., 1982, *O syntaktycznym stosunku nawiązania. – Składnia, stylistyka, pedagogika językowa*, wybór A. Kałkowska, Warszawa: PWN.
- Kurcz I. & Polkowska A., 1990, *Interakcyjne i autonomiczne przetwarzanie informacji językowych na przykładzie rozumienia tekstu czytanego na głos*, Wrocław: Ossolineum.
- Maingueneau D., 1987, *Nouvelles tendances en analyse du discours*, Paris: Hachette.
- Miczka E., 1992, *Tematyczna i argumentacyjna struktura komentarza i informacji prasowej. – Typy tekstów. Zbiór studiów*, red. T.Dobrzyńska, Wrocław: Ossolineum, 27-36.
- Miczka Ewa., 1993a, *Quelques remarques sur les structures supraphrastiques du texte. Analyse d'une publicité. – Actes du Colloque du Centenaire de la Philologie Romane à l'Université Jagellonne*, red. U. Dąbbska-Prokop, A. Drzewicka, Kraków: Universitas, 173-180.
- Miczka E., 1993b, *Les structures supraphrastiques dans le texte. Analyses et procédures*, „Neophilologica” 9, Katowice: Śląsk, 41-60.
- Miczka E., 1995, *Processus inférentiels dans la compréhension d'un texte publicitaire*, „Neophilologica” 11, Katowice: Śląsk, 72-89.
- Mulder De W., 1994, *La „création du monde” par l'article défini. Le marqueur d'évidentialité?* „Langue Française” 102, 108-120.
- Weinrich H., 1989, *Grammaire textuelle du français*, Paris: Didier Hatier.
- Werlich E., 1976, *A Text grammar of English*, Heidelberg.

Situation – texte – compréhension du texte

L'article vise à démontrer le rôle de la situation dans la compréhension d'un texte écrit. Nous admettons que pour comprendre le texte le lecteur doit prendre les décisions cognitives dans quatre domaines : thématique, fonctionnelle, ontologique et axiologique. Il crée ainsi la représentation textuelle (RT) qui se compose de deux parties. La première partie embrasse les questions engendrées par les quatre domaines obligatoires, la seconde contient les procédures qui permettent d'obtenir les réponses.

Deux textes; un texte poétique (haśku) et un texte „utilitaire” (horoscope) ont été plongés, chacun, dans trois contextes différents: un contexte original et deux contextes fabriqués. Les résultats de l'enquête permettent de constater *premierement*, que le critère décisif dans la sélection ou l'omission des informations contextuelles c'est le critère d'appropriété qui précède le critère d'accessibilité et celui de pertinence. *Deuxièmement*, les domaines de la RT particulièrement sensibles aux facteurs situationnels sont les domaines thématique et fonctionnel. Les changements de la situation dans laquelle le texte est perçu entraînent les réponses différentes (de celles qui ont été fournies dans la version originale) concernant le thème global du texte, le public visé (l'âge, l'éducation) et le type de texte (poème, publicité, conte, proverbe etc.). Le domaine de la RT qui résiste aux manipulations contextuelles c'est le domaine axiologique. On peut formuler l'hypothèse que le manque de corrélation entre la situation et les décisions du lecteur au plan axiologique serait dû à l'effet de transfert; les enquêtés présenteraient leurs propres évaluations des objets – thèmes textuels au lieu de tirer les conclusions du matériel proposé (le texte perçu dans les situations différentes).